

Experiment v sociologii

Myšlenka o uplatnění experimentu ve společenských vědách má zejména v buržoazní sociologii svou tradici. Hovoříme-li o tradici, pak to vůbec neznamena, že by byl experiment vždycky bez výhrad rozvíjen jako jedna z cest společenského poznání.

Tato tradice — zejména v období devatenáctého století — představuje spíše diskuse na téma, je-li nebo není-li možné využít experimentu ve společenských vědách. Patriarchové buržoazní sociologie A. Comte, J. S. Mills, podobně jako později E. Durkheim, Max Weber a další, vyjádřili v té či oné podobě svůj negativní vztah k experimentu, nebo dokonce popírali možnost jeho aplikace v sociálních vědách.

Nicméně myšlenka experimentálního bádání znepokojovala tím více, čím více, se rozvíjelo experimentální poznání v přírodních vědách.

Nová situace nastala na začátku dvacátého století. Velkolepé objevy přírodních věd souvisely s procesy experimentálního zkoumání a zdokonalování prostředků exaktního měření.

Počáteční pokusy přímo aplikovat a přenést experimentální metody fyziky a technické postupy, jež tu byly vypracovány, na oblast sociální reality nemohly vést k úspěchu. Jen postupně a zvolna byl opuštěn skeptický až odmítavý přístup k experimentálním metodám v sociálním výzkumu a objevovaly se pokusy o vytvoření zvláštních, specifické objektu odpovídajících technik zkoumání. Tvzení o nespřílnosti a nemožnosti mechanického přenášení metod přírodních věd na společenskovední disciplíny se postupně stalo obecně platné, bylo však současně doprovázeno snahou o vypracování takových postupů aplikace experimentální metody, které by bylo možno uplatnit při analýze sociálního organismu. Tato nová etapa rozvoje sociálního experimentu byla spojena se

vznikem a rozvojem empirické sociologie a s nástupem exaktních způsobů měření. Vlna empirismu, která zaplavila země západní Evropy a potom i USA, přinesla mnohé efektní zvraty. Tak například zastupci buržoazní klasické filozofie (zvláště v oboru filozofie dějin) a zakladatelé „klasické“ sociologie, jako A. Comte, M. Weber, E. Durkheim a jejich nejbližší následovníci, byli označeni za vědce „kabinetního typu“, kteří představují překonané spekulativní přístupy. „Místo nich nastoupili jiní lidé — všeobecně nazývaní »badatelé polního typu«. Jestliže první se zabývali zkoumáním sociálních jevů sedíce v knihovně v hlubokém a pohodlném křesle, kde po přečtení stovek knih psali na jejich základě další knihu, nyní již stoprvou, pak druhí šli přímo do života, do »pole«, do »terénu«, tj. k bezprostřednímu předmětu sociologického výzkumu. Domnívali se, že sociologové nového typu musí jít tam, kde člověk pracuje, jí, spí, miluje, dopouští se zločinu, modlí se k bohu, umírá“ [Kuprijan 1971 : 37].

Na první pohled se takový program může zdát nejen perspektivní, ale i pokrokový. Kritičtější přístup však ukáže, že čistě empirický postup, odmítající jakoukoli orientaci na obecně sociologické nebo filozofické koncepce, se stává brzy zcela bezzubý.

Nás však nyní zajímá především ta skutečnost, že metoda sociologického experimentu se rozvíjela právě v tomto období, v situaci, kdy panoval naprosto odmítavý postoj k sociologické teorii a kdy se empiričtí sociologové vzdali obecné teorie.

Tato situace neumožňovala vypracovat pojmový aparát potřebný pro sociologický experiment, kvalifikovaně vyložit a vymezit zvláštnosti světa neživé a živé přírody, a tak rozvíjet experiment na jasných teoreticko-metodologických předpokladech.

Základní pojmový aparát a některé metodologické otázky však přesto musely být postupně rozpracovány v souvislosti s přechodem do dalšího období, spojeného s velkými experimentálními pokusy sociologů, s širokým použitím statistickopravidelnostních metod při formování experimentálních a kontrolních skupin, při analýze vlivu proměnných veličin atd.

Aniž bychom si na tomto místě kladli úkol provést rozbor, chceme uvést jen stručný informační pohled na největší experimentální výzkumy a tím naznačit, jak dlouhý a složitý byl proces rozvíjení experimentu jako jedné z metod sociologického poznání.

Není snadné určit experimentální práce, které lze charakterizovat jako první.

Mohly by jimi být experimentální studie W. Thomase a F. Znanieckého, prováděné od r. 1918 do r. 1922, jejichž výsledkem byla několikasvazková práce *Polish Peasant in America and Europe*.

Thomas a Znaniecki „v terénu“ studovali větší počet rodin polských emigrantů a jejich příbuzných a za rozsáhlého použití sociologických metod, technik a experimentálních postupů objasňovali, jak, kdy a proč mění člověk svůj duševní svět, svůj systém hodnotových orientací, jaké jsou mechanismy jeho adaptace v nových sociálních podmínkách atd.

Citovaný A. Kuprijan například řadí mezi první experimentální pokusy práci německého psychologa Hugo Münsterberga, který už v roce 1912 uspořádal sérii přednášek na téma *Psychologie v ekonomice*. Münsterberg byl velmi aktivní experimentátor, který propracoval a zdokonalil techniky testování, jež byly později, během jeho působení v USA, využívány k výběru lidí pro některá povolání.

S „klasickou podobou“ sociologického experimentu, tj. s vytvořením dvou skupin (jedna kontrolní a druhá experimentální), z nichž jedna funguje v původních, druhá v experimentálních podmínkách, a experimentální proměnné jsou přesně sledovány, se setkáváme ve dvacátých a třicátých letech našeho století.

Mezi první pokusy toho druhu patří bezesporu *experiment S. C. Dodd v Sýrii*.¹

Dodd velmi důsledně sledoval cíl ověřit možnosti použití experimentální metody při řešení sociálních problémů společnosti. Vybral dvě syrské vesnice, které byly v řadě podstatných znaků shodné. Přirozené oddělení vesnic bylo takové, že vzájemné ovlivňování nebylo možné. V experimentální vesnici byly zavedeny některé velmi snadno měřitelné experimentálně proměnné veličiny (sanitární hygienická opatření a používání základních léčivých preparátů). Druhá, kontrolní vesnice zůstala v nezměněných daných podmínkách. Výsledky měřené po roce působení samozřejmě prokázaly, že u experimentální vesnice došlo ve srovnání s kontrolní vesnicí k očekávanému snížení infekčních onemocnění.

Hypotéza, která se zdá být dost triviální, byla potvrzena. Někdy je však ve společenském dění třeba přesvědčovat i o zdánlivě triviálních. A nevidí-li „zdravý selský rozum“ žádné problémy, pak to ještě vůbec nemusí znamenat, že by neexistovaly. V tomto případě nešlo o řešení konkrétních úkolů, ale spíše o to, demonstrovat možnosti použití experimentu v sociální problematice vůbec. To se bezesporu podařilo.

Jedním z nejvýznamnějších experimentálních šetření tohoto období zůstávají pokusy Eltona Maya, které prováděl na žádost koncernu Western Electric Company na předměstí Chicaga v Hawthornu. Do povědomí sociologů pronikl jako *Hawthornský experiment*.

Cílem pokusů bylo především prozkoumat působení pracovního prostředí na výkony zaměstnanců. Pokusy, které byly prováděny v první etapě, skončily neúspěšně. Směřovaly k různým technickým úpravám (např. bylo upraveno osvětlení sledovaného pracoviště apod.). K očekávanému zvýšení produktivity práce však došlo jak v experimentální skupině, kde byly prováděny technické úpravy, tak v kontrolní skupině, kde osvětlení zůstávalo stabilní.

¹ Svůj experiment popisuje v práci *Social Relations in the Near East*. New York 1940. Stručně je Doddův experiment charakterizován v knize A. P. Kuprijana *Metodologické problémy sociálního experimentu*. Pro naši sociologii je S. C. Dodd znám

především jako představitel tzv. matematického pozitivismu, který při využití matematických postupů nerespektuje kvalitativní odlišnosti společenských a přírodních jevů.

Očekávané výsledky nepřinesla ani druhá etapa Hawthornského experimentu, kdy v experimentální skupině bylo po dlouhé období manipulováno s proměnnými veličinami typu přestávka, délka pracovní doby apod.

Experimenty byly prováděny velmi rozsáhle, dlouhodobě, při dodržování všech zásad, které umožnily měření vlivů proměnných veličin. V období let 1924–1932 experimentátoři překonávali mnohé obtíže. Byla to léta velkých nadějí i velkých zklamání, bouřlivé aktivity i skleslosti, neúspěchů, nedůvěry, porážek i vítězství.

Představitelé koncernu měli jasný cíl – dovědět se, jakou motivací ovlivnit 29 000 dělníků a zaměstnanců, aby se zvýšila výroba. Sociologové neměli ani jasné ideje, ani přesné hypotézy.

Teprve po mnohaletých opakovaných výkumech se ukázalo, že hlavním faktorem ovlivňujícím produktivitu práce, pracovní výkon, pracovní morálku atd. nebyly fyzikální a organizační podmínky práce, ale především vztahy mezi lidmi na pracovišti, zejména vztahy v malých skupinách a metody vedení těchto skupin. Toto zjištění se stalo dalším impulsem pro práci výzkumníků. Jejich experimentální činnost navázala na výzkumy řízení lidí a komplex sociálně psychologických otázek z oblasti průmyslové sociologie.

Mayo postupně koncipoval teorii formálních a neformálních skupin a stal se „otcem školy human relations“. Jeho objevy byly značně atraktivní, zejména v tom smyslu, že byly velkým příslibem dravému americkému podnikání. „Praktický efekt – zvýšení pracovního výkonu po příslušných úpravách prostředí a organizace práce – zajistil nové teorii úspěch“ [Matula 1974 : 32].

Další experimentální šetření potvrdily, že neformální skupiny a neformální struktura vztahů existují téměř ve všech organizacích a mají výrazný vliv na všechny stránky života pracovních kolektivů, zejména pokud jde o jejich motivaci. Na toto zjištění postupně navazovaly výzkumy metod řízení lidí, celá velká vlna „Human Relations Theory“.²

Úspěch Hawthornského experimentu přinesl „nové vavříny“ empirické sociologii, která se v nebyvalé míře bezprostřednosti dotkla problémů života americké společnosti, přesněji řečeno představitelů americké buržoazie.

Nové poznatky empirické sociologie a experimentálních výzkumů z oblasti mezilidských vztahů přivítala zejména průmyslová sociologie. Umožnily nejen zvyšovat produktivitu práce, ale po určitou dobu budily zdání, že s jejich pomocí bude možno předcházet společenským konfliktům.

Western Electric Company v Hawthornu investovala do experimentálních výzkumů 4 milióny dolarů. Ty se jí během deseti let vrátily v podobě 80 miliónů dolarů čistého zisku.

Všestranný praktický úspěch Hawthornského experimentu byl pro buržoazii cenný ještě z jiného důvodu. Poskytl totiž daleko větší a mnohem cennější „profit“, než bylo oněch 80 miliónů čistého zisku, které vydělala Western Electric Company. Poskytl iluze, že objevem neformální organizace a rozvíjením a zdokonalením zásad řízení lidí, cestou zajištění „uspokojivého společenského zázitku“ nastává konec éry, kdy K. Marx mohl svou teorii třídního boje působit na dělnictvo, protože nyní byl nalezen klíč k překonání odcizení dělníků. Tyto vědomě pěstované iluze se staly nejen utopickou, ale i krajně reakční představou.

Tolik snad stačí k tomu, abychom si uvědomili, jak hluboké ideové zázemí má problematika sociologického experimentu a jak třídě vyhraněné jsou tradice spojené s jeho vznikem. Okolnost, že tradice sociálního experimentu vznikla v táboře buržoazních sociologů, nás neospravedlňuje k holé negaci toho, co tu bylo vytvořeno, k prostému odmítání a popírání poznatků a zkušeností, které vznikaly celá desetiletí. Vůbec si nemyslíme, že by sociální experiment v pojetí buržoazní sociologie neměl žádnou poznávací hodnotu. Pouhé odmítání a popírání bez konkrétního ocenění, bez hluboké analýzy a věcné argumentace ještě nikomu neposkytlo

² Pokud jde o problematiku Human Relations Theory, odkazujeme čtenáře na práce: [Rezníček 1970], [Kohout 1966], [Kohout 1967].

Theory, odkazujeme čtenáře na práce: [Rezníček

nové znalosti a ani k takovým znalostem nepřiblížilo.

Uvědomujeme si však, že buržoazní sociologie vdechla celému komplexu otázek teoretické a metodologické problematiky experimentu svůj jednoznačný ideový obsah.

V marxistické literatuře, zejména v období, kdy se sociologie rozvíjela v podmínkách dogmatického přístupu k dědictví klasiků marxismu-leninismu, vládlo tradiční stanovisko o nemožnosti rozvíjení experimentu při poznávání sociálních jevů. Bylo vyjádřeno v učebnicích i v populární filozofické literatuře.

Oficiálně nevyhlášená diskuse o možnosti uplatnění sociálního experimentu byla vlastně zahájena v druhé polovině padesátých let v SSSR a široce pak rozvíjena v šedesátých letech.

Prvá rozsáhlá monografická práce autorské dvojice R. V. Ryvkinové a A. V. Vinokura *Socialnyj eksperiment*, vydaná v Novosibirsku v r. 1968, uvádí, že podnětem k této diskusi byla především Bernalova kniha *Věda v dějinách společnosti*, v níž autor vyjádřil rozhodná pozitivní stanoviska k uplatnění experimentu. Své názory na toto téma tehdy vyslovila řada předních sovětských filozofů a sociologů. V ostré diskusi vystoupili teoretičtí i praktičtí pracovníci z různých oblastí sociálního života Sovětského svazu. Došlo k posouzení základních metodologických otázek experimentu i možnosti jeho praktického uplatnění v životě sovětské společnosti. Tak například otázkami sociálního experimentu ve vztahu k přírodovědeckému experimentu se zabývali I. Jakuševskij a P. Sivokoň [Jakuševskij 1957], [Sivokoň 1962].

Specifické sociálního poznání a experimentu věnovali své práce G. Glezerman, G. Zbandut a G. Karavajev [Glezerman 1960], [Zbandut 1959], [Karavajev 1965].

V souvislosti s kritikou buržoazní socio-

logie do diskuse vstoupili G. Andrejevová a I. Kon [Andrejeva 1965], [Kon 1959].

Svá stanoviska k možnostem využití experimentu při posuzování sociálních jevů vyslovili další a další autoři. Jsou mezi nimi M. Rutkevič, M. Balutna, I. Andrejev, P. Kopnin, G. Osipov, V. Kobbanovský, J. Kozyrev, M. Ajvazjan, L. Kutuzovová a jiní.³

Diskuse vedla k překonání pro předcházející období tradičního stanoviska o nemožnosti použití sociálního experimentu při poznávání sociálních jevů. Její průběh potvrdil nutnost dalšího, hlubšího zkoumání problematiky sociálního experimentu, zejména z hlediska obecné marxistické metodologie, potřebu zkoumat specifika sociálního poznání realizovaného touto cestou.

Dnes má sovětská sociologie — vedle stovek statí a studií na toto téma — k dispozici dvě rozsáhlé knižní publikace, které v základě plní úkoly, jež implicitně i explicitně formulovala diskuse o sociálním experimentu. Je to jednak citovaná práce R. V. Ryvkinové a A. V. Vinokura *Socialnyj eksperiment*, jednak dílo A. P. Kuprijana *Metodologičeskie problemy socialnogo eksperimenta*, vydané Moskevskou univerzitou v r. 1971.⁴

Tak byla sovětskou sociologií postupně rozpracována a) meritorně teoretická problematika a b) metodologická problematika experimentu.

Do oblasti meritorní teorie sociologického experimentu můžeme zařadit otázky jeho předmětu, specifík, jež jsou dána tím, že je orientován do sociální sféry, typologií experimentu, jeho strukturu atd. Charakteristika těchto otázek ukazuje, že jejich řešení ještě nedává návod, jak experiment provést. Dává „jen“ celkovou „strategickou orientaci“, pomáhá vymezit hranice a možnosti jeho uplatnění a úkoly, které můžeme pomocí sociologického experimentu řešit.

³ S publikovanou literaturou tohoto období je možno se podrobněji seznámit v citované práci R. V. Ryvkinové a A. V. Vinokura [Ryvkinová-Vinokur 1968].

⁴ Na tomto místě je možno konstatovat, že československá sociologická literatura v této chvíli disponuje vlastně jen stručnou kapitolou věnovanou experimentu v sociologii, typům experimentu a problematice měření v experimentu, kterou (někdy až v příliš populárním učebnicovém textu) do své

práce *Sociologický výzkum* zařadil Stefan Szostkiewicz. Naše sociologická literatura v šedesátých letech naznačila místo a úlohy sociologického experimentu a přispěla k jeho zařazení do systému metodologických zásad sociologického zkoumání. Nebyly však zatím napsány práce, jež by hlouběji posoudily teoreticko-metodologické otázky a možnosti uplatnění experimentu v marxistické sociologii.

Hranice uplatnění a úkoly sociálního experimentu jsou určeny především rozporům mezi zvláštnostmi experimentální metody a specifikem té které sféry našeho společenského života.

Do oblasti metodologie sociologického experimentu bychom mohli zařadit problematiku jeho projektování, problémy hypotézy, její povahy a měření výsledku experimentu atd.

Jedním ze základních předpokladů využití principů vědeckého experimentování při zkoumání sociálních jevů je objasnění specifika, která vznikají v oblasti sociálního života. Experimentu *jako obecné metody zkoumání* se používá ve všech základních skupinách věd. V technických disciplínách hovoříme nejčastěji o výrobním experimentu, ve vědách o přírodě o přírodovědeckém experimentu. Sociální experiment se postupně stává nástrojem poznání i ve vědách společenských.

Existence materiálního světa prochází složitým vývojovým procesem mikrokosmu a makrokosmu. Tento svět bývá někdy nazýván světem živé a neživé přírody.

Kvalitativně nový stav tohoto materiálního světa představuje živá příroda, která na určitém stupni svého vývoje vytvořila materiální svět živého lidského organismu, dala vzniknout psychice jako specifickému vyjádření schopností a činnosti člověka a postupně i lidskému vědomí.

Lidské společenství vytvořilo pevnou vzájemnou závislost člověka a společnosti. Oba momenty jsou neoddělitelné jak ve své konkrétně historické genezi, tak i ve smyslu fungování člověka a společnosti. Ve společnosti si člověk uvědomuje sebe sama, svou individualitu. Zde se formuje jeho systém hodnot, jeho city i rozum, zde získává orientační body své praktické i teoretické činnosti. Ve společnosti, v souhrnu sociálních skupin dochází k procesu utváření člověka.⁵

Každý objekt sociálního zkoumání se stává nějakou stránkou činnosti sociálního subjektu, ať už je tímto subjektem osoba, skupina nebo společnost jako celek. Činnost je realizována v různých sociálních

systémech, v jejichž rámci, ve specifice sociální skutečnosti, vystupuje objekt zkoumání různě.

Tuto specifiku sociální skutečnosti charakterizuje A. P. Kuprijan takto:

1. Objekt sociálních věd – to není prostě živý, samoreflektující organismus, charakteristický existencí psychiky. To je více. Tento objekt je vybaven vysoce vyvinutým vědomím, které funguje jako prvek společenského vědomí. Má schopnost komunikace s podobnými objekty. Komunikace se uskutečňuje verbálně nebo pomocí složitých systémů znaků. To umožňuje hromadit a předávat sociální zkušenosti generací.

2. Objekt sociálních věd má schopnost stanovit si cíl a snažit se tohoto cíle dosáhnout. Charakter cíle a cesty jeho dosažení závisí na systému potřeb, zájmů, hodnotových orientačních bodů, které se vytvářejí při formování individua.

3. Objekt sociálních věd je vybaven nejen znalostí norem chování, ale i znalostí jejich původu a formování.

4. Speciálním rysem sociálního objektu je i to, že vlastnosti vypočítané v bodech 2. a 3. mají dvojakou povahu.

Soustava norem a hodnotových orientačních bodů se formuje a existuje:

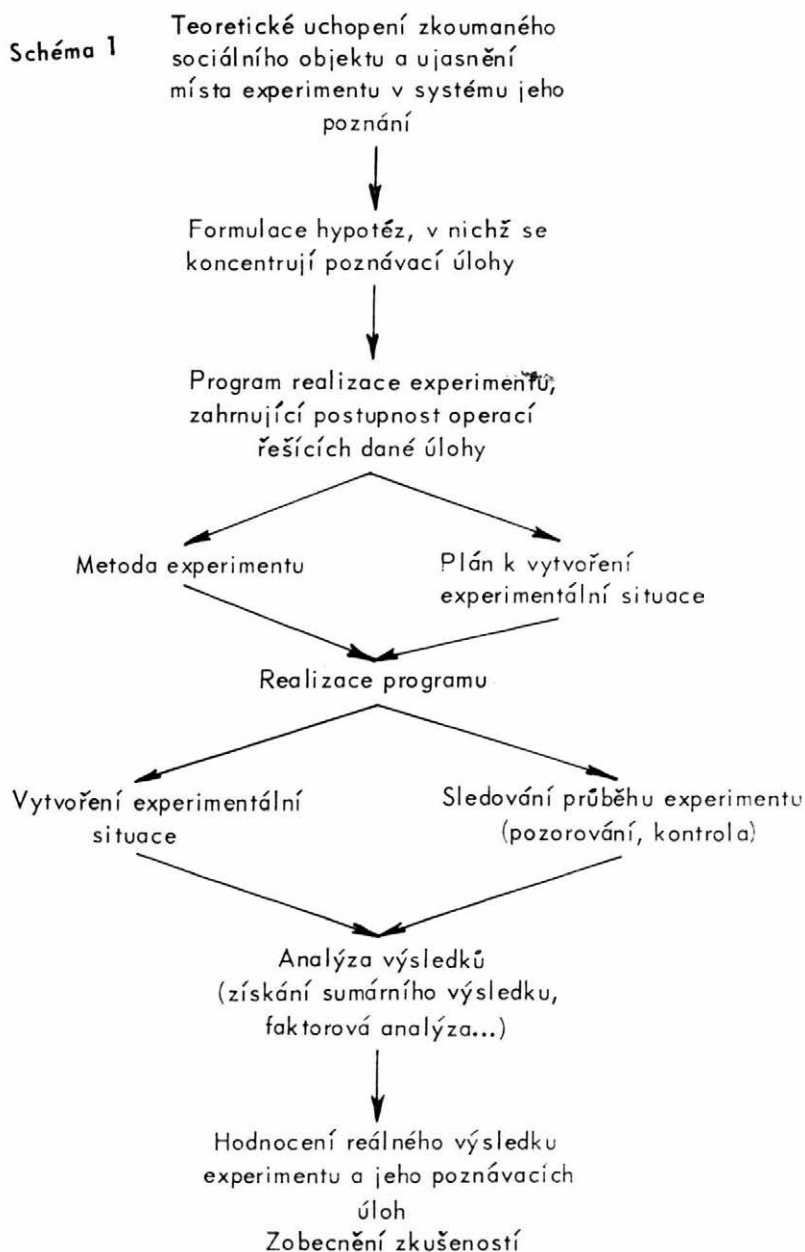
- jednak v měřítku velké sociální skupiny (typu sociální třídy) ve formě třídních zájmů, cílů třídy, systému sociálních orientačních bodů třídy
- jednak v měřítku více či méně dílčích, zvláštních zájmů a soustav cílů, hodnotových orientačních bodů, a dokonce i norem malé sociální skupiny (typu mezivrstvy), například rodiny nebo společenství vznikajících na základě úzkého profesionálního zájmu. Zvláštní systém cílů a hodnotových orientačních bodů je možný dokonce i u jistých skupin individuí, která nejsou formálně ničím spojena.

5. Specifičnost objektu sociálních věd spočívá i v tom, že se vždy neprojevuje fakt rozdílu mezi soustavou cílů a norem třídy a individuí, jež ji tvoří. Tyto rozdíly nemají často ani zjevnou podobu. Jedinci,

⁵ K těmto otázkám viz dosud nepublikované materiály ze semináře OML ÚV KSČ, který byl uspořádán ve dnech 16. a 17. 4. 1975 v Praze, zejména

pak úvodní referát M. Maršika a V. Rumla *Filozofická problematika člověka a její východiska* a další diskusní příspěvky.

Schéma 1

kterí jsou v rozporu s tím, co je pod tlakem společenského mínění obecně přijímáno, neprojevují přání odhalit tyto rozdíly v otevřené podobě.

Vymezení specifiky sociální skutečnosti se stalo jedním z těch nezbytných předpokladů, které podmiňují využití experimentální metody. Jsou tu však i další závažné problémy, jejichž řešení nás přibližuje

k reálnému a efektivnímu využití experimentu.

Mezi takové problémy můžeme v té či oné míře zařadit jednotlivé *elementy struktury sociálního experimentu*, které vystupují jako etapy našeho experimentování. Strukturu sociálního experimentu je možno zhruba znázornit schématem 1.

Tento popis podobně jako každý symbo-

lický popis je vlastně určitým ideálním schématem, prototypem experimentálního šetření. Do realizace každého experimentu vstupují svým významným vlivem podmínky zkoumání, které ovlivňují práci experimentátorů.

Každá z naznačených etap experimentu má své nároky, zvláštnosti a své nezastupitelné místo v procesu poznání. Cílem experimentálního šetření neprojde úspěšně ten, kdo na jeho samém počátku nedovedl kvalifikovaně a pravdivě posoudit všechny základní teoreticko-metodologické problémy, které rozhodují o zařazení experimentálně zkoumaného objektu do širších sociálních souvislostí, do určujících vazeb, vztahů atd.

Podobně se například meritorní problematikou stává určení experimentálních a kontrolních skupin, zavedení takových experimentálně proměnných, které jsou kontrolovatelné ve svém vlivu a měřitelné ve svém výsledném působení.

Ti, kteří vypracovali a realizovali program experimentálních šetření, potvrzují, že určité společenské subsystémy jsou ve svých sociálních vazbách pro uplatnění takovéto metody zkoumání zvláště příznivé.

Metoda experimentálního zkoumání má široké možnosti uplatnění například v jednotkách Československé lidové armády. Důvodů je tu několik:

1. Kolektivy jednotek armádního organismu jsou přísně formalizovány a modelovány podle stanovené organizační struktury. Lze tedy snadno splnit požadavek, abychom v experimentu porovnali skupiny nebo soubory skupin, které mají stejné soustavy znaků.

Přísná formalizace a jednotnost modelování jednotek vytváří tedy pro výzkumníka velmi příhodný terén. V civilním životě těžko nalezneme sociální prostředí, v němž by měl výzkumník k dispozici soubory s relativně stejnými počty lidí, se stejnými funkcemi a funkčním zaměřením, s totožnou pracovní náplní, v podstatě se stejným režimem dne a materiálním vybavením (snad jen internáty a domovy mládeže se mohou určitými parametry blížit k těmto, z hlediska potřeb experimentu velmi příznivým podmínkám).

Kolektivy vojenských jednotek jsou homogenní natolik, že mají společné i biologické znaky, jakými jsou např. fyzický věk a pohlaví. Splňují tedy jednu ze základních podmínek, jež má zásadní význam pro spolehlivost výsledků experimentálního zkoumání. Touto podmínkou je homogenita jednotlivých

souborů lidí. Homogenitu musíme samozřejmě chápat jako problém dialektické totožnosti a odlišnosti. Podle určitých, např. biologických znaků jsou kolektivní vojenských jednotek homogenní, podle jiných znaků, např. podle vzdělání, zájmů, místa bydliště, stranické příslušnosti atd., jsou nehomogenní. I tady musíme uplatnit kategorie obecného a zvláštního a vidět, kdy, v jakých situacích a proč se zvětšuje homogenita, které skutečnosti ji narušují apod.

2. Dislokace jednotek je zpravidla i přirozenou izolací. Poměrně snadno lze vybrat útvary, které jsou do jisté míry institucionálně izolované. Jeden útvar může působit v okresním městě na severní Moravě a druhý útvar, plnící relativně stejné úkoly a mající z hlediska formální struktury stejné kádrové složení, působí například v okresním městě v západních Čechách.

3. Formalizace, hierarchie a centralizace života armádního organismu výzkumníkovi umožňuje, aby v dohovoru s orgány velení byly ve zkoumaných kolektivech sníženy na minimum vlivy, které ztěžují experimentální měření. Měli bychom vždycky zkoumat takový stav, v němž všechny nežádoucí situace jsou v „normě průměru“ vedlejších vlivů.

Například po dobu experimentu je možno zabránit nepředvídaným kádrovým změnám, odvelování a přemísťování lidí a vyloučit nebo na přijatelnou míru omezit jevy, které mohou výsledky experimentu různě deformovat.

Máme na mysli především

- a) *mobilitu*, k níž dochází mezi elementy substruktury armádního organismu,
- b) společenskou *dynamiku*, která v různých obdobích zasahuje do života celého organismu.

Společnost je složitý systém, diferencovaný na řadu podsystemů a dílčích struktur. Socialistická armáda je takový subsystém, jehož model organizační struktury a vysoká formalizace může pro sociologický experiment poskytovat podmínky optimální.

Důležitou otázkou meritorní teorie sociologického experimentu se stala jeho *typologie*, která v určitém souhrnném uspořádání, podle předem stanovených kritérií, zařazuje logické operace do určitých typů. Není to formální záležitost, protože klasifikace tím, že výzkumníkovi ukazuje, co už znáno bylo a jaký typ experimentu nejlépe odpovídá daným podmínkám a úkolům, orientuje k odhalení toho, co ještě známo není.

Z buržoazní empirické sociologie můžeme uvést řadu autorů, kteří se v teoretické analýze pokusili o typologickou systemizaci sociologického experimentu. Patří

mezi ně zejména F. S. Chapin a E. Greenwood.

F. S. Chapin rozdělil všechny sociální experimenty na 3 typy podle kritéria času [Chapin 1947, 1956]:

1. *Projektivní experiment*. Je zaměřen časově od přítomnosti k budoucnosti, je postupem od příčiny k jejímu následku. Na počátku projektivního experimentu je tedy příčina, která vede k rozvíjení následujících akcí v budoucnu.

2. *Experiment „ex post facto“*. Je zaměřen od minulosti k přítomnosti. V šetření je využíván impuls, k němuž došlo v minulosti a jenž nebyl předem určen k experimentu.

3. *Experiment podle principu současného srovnávání*. Realizuje se v přítomnosti a ve svém šetření se v podstatě kryje s tím, co bývá nazýváno experimentem kontrolovaného pozorování, o němž bude ještě řeč.

Další, asi nejvýznamnější pokus buržoazní empirické sociologie o typologii sociálního experimentu představuje práce E. Greenwooda [Greenwood 1947].

Greenwood respektuje a v podstatě přijímá tradiční dělení experimentu na přirozený a umělý a samostatně zkoumá 5 typů experimentálního šetření.

1. *Čistý experiment*. Jde o takový typ experimentálního zkoumání, jehož logická struktura a stupeň ověřitelnosti proměnných veličin se nejvíce blíží laboratornímu experimentu v přírodních vědách.

2. *Nekontrolovaný experiment*. Představuje takový typ zkoumání, v němž experimentátor žádným zásahem nenarušuje přirozený chod událostí. K prosazení hypotézy postačí být svědkem změn. Greenwood se domnívá, že život často přináší nekontrolovatelné varianty experimentu a že proto stačí, abychom je využili bez jakýchkoli zásahů.

3. *Experiment „ex post facto“*. Greenwood rozšiřuje Chapinovu typologii podle toho, existuje-li v experimentálním výzkumu kontrolní skupina či nikoli. Domnívá se, stejně jako Chapin, že se vznikem této metody se poprvé objevila možnost používat experimentální metody nejen v přírodních vědách, ale i ve vědách o sociálních jevech.

„Je-li experiment ex post facto správný, pak se otevírají před sociologií široké možnosti,“ píše Greenwood [Greenwood 1956].

4. *Experiment typu pokusu a chyb*. Greenwood podrobuje kritice sociology, kteří bez ohledu na to, byla-li formulována hypotéza, nebo ne, byla-li experimentální činnost vykonána podle předem promyšleného plánu, nebo mimovolně, spatřují experiment v každé novince. Patří mezi autory, kteří odmítají neurčitost a představy o jakémsi všezahrnujícím charakteru tohoto experimentu. Za experiment považuje především kontrolované změny.

Metoda pokusu a chyb se vlastně používá při určitých etapách jakéhokoli, tedy i sociálního výzkumu. Snad je zde namístě vzpomenout si, s kolika pokusy a chybami byl spojen například Hawthornský experiment. To však vůbec neznamená, že experimentátor při manipulaci s experimentálně proměnnými veličinami může postupovat „naslepo“, bez přesného měření a kontroly.

5. *Kontrolované pozorování*. Jde o takový druh experimentu, který bývá některými autory označován jako „přirozené experimentování“. Sociální faktory pozorované v jedné oblasti se tu porovnávají s pozorovanými faktory v jiných oblastech.

Z buržoazní empirické sociologie by bylo možno uvést rozsáhlou literaturu na téma typologie sociálních experimentů. V mnoha sporných, nezdědká a zajímavých přístupech a polemikách se de facto v různých podobách obměňuje to, s čím vystoupili F. S. Chapin a E. Greenwood, kteří jsou považováni za nejvýznamnější odborníky v sociálním experimentu. Prvý je pokládán spíše za praktika, druhý spíše za teoretika problematiky, k níž se v minulých třech desetiletích vyslovila celá řada těch, kteří byli nebo se tvářili jako reprezentanti sociologického poznání.

Všimněme si nyní marxistických stanovisek, respektive přínosů, který dnes představuje vstup reprezentantů sovětské sociologie do této oblasti.

Sovětská sociologie věnuje problémům typologie sociálních experimentů značnou pozornost. Ukažme si nejprve stanovisko

jednoho z předních sovětských autorů, jakým je leningradský sociolog V. A. Jadov. Ve své práci *Metodologija i procedury sociologických issledovanij* vychází Jadov z pojetí, v němž konfrontuje

- a) *přirozený experiment*
s experimentem
- b) *kontrolovaným*.

Oba mají charakter experimentů pro-
jektivních, tzn. že se při jejich realizaci
postupuje od hypotézy, přes formování
kontrolní a experimentální skupiny, zave-
zení experimentálně proměnné a měření
vlivu jejího impulsu, k analýze. Podle Ja-
dova spočívají rozdíly mezi kontrolova-
ným a přirozeným experimentem v míře
kontroly. Poznání, které je realizováno
cestou „přirozeného experimentu“, je spo-
jeno s „... dostatečným počtem opakování
pokusů tak, aby podle teorie pravděpo-
dobnosti nekontrolované faktory v dosta-
tečně velkém množství vzájemných kon-
frontací rušily vlivy zkreslující efekt pů-
sobení experimentálního faktoru“ [Jadov
1968 : 250–251].

Jadov hodnotí kontrolovaný experiment
jako metodu, s jejíž pomocí lze získat po-
měrně „čistý“ efekt vlivu experimentální
proměnné veličiny. V kontrolovaném ex-
perimentu jsou zavedena přísná opatření
kontroly vlivu proměnných veličin, v po-
suzování experimentálních a kontrolních
skupin atd.

Dalším typem experimentu je v Jado-
vově kategorizaci

- c) *myšlenkový* (myslennyy) *experiment*.

Aniž sám provádí jeho další členění (Ja-
dov si v citované práci nekladl úkol po-
dat úplnou a vyčerpávající charakteristiku
klasifikace sociologického experimentu),
naznačuje je výkladem příkladů myšlen-
kového experimentu:

- přirozený experiment ve směru ab-
straktní analýzy
- abstraktní analýza směřující od poznání
následků k hledání jejich příčin
- experiment „ex post facto“.

Kritériem dělení experimentu je zde
míra kontroly, kterou Jadov spojuje s cha-
rakterem realizace experimentu (realizuje
se ve skutečnosti, nebo jen v myšlenkách).

A. P. Kuprijan, který velmi pozitivně
oceňuje pozornost, již Jadov při analýze

metodologických otázek sociologického vý-
zkumu věnoval možnostem využití experi-
mentu, připomíná, že „...rozdíly mezi
přirozeným a kontrolovaným experimen-
tem nepostačují k jejich rozdělení na růz-
né typy. Ve své podstatě jsou oba přiroze-
né ve smyslu autorova chápání tohoto
termínu“ [Kuprijan 1971 : 129].

Daleko větší a samostatné místo je vě-
nováno problémům typologie sociálního
experimentu v monografii R. Ryvkinové
a A. Vinokura. Přínos kategorizace, kterou
zpracovala tato autorská dvojice, není ani
tak ve formálně logické, jako v obsahové
stránce jejich pojetí. Ve svém racionálním
a velmi plodném přístupu rozpracovali
klasifikaci podle tří hledisek.

1. *Podle předmětu vědy, v jejímž rám-
ci se sociální experiment používá.* Expe-
rimenty můžeme tak dělit na ekonomické,
právní, sociologické, pedagogické, sociálně
psychologické atd.

2. *Podle sféry společenské činnosti lidí.*
Experimenty se mohou realizovat ve vědě
i ve sféře praxe, „v systému vědeckého
výzkumu“ nebo „jako prvek řízení“.

3. *Podle charakteru hypotézy, jež je
v experimentu zkoumána.* Hypotéza může
vypovídat o souvislostech a jevech v so-
ciální realitě již existujících. (Takový typ
experimentu je označován jako „repro-
dukční“.) Hypotéza může vypovídat o sou-
vislostech a jevech, které se ještě v so-
ciální sféře nevyskytují, ale existuje mož-
nost jejich vytvoření (takový typ experi-
mentu je označován jako „tvořivý“ [sozi-
datelnyj]).

Ryvkinová a Vinokur pečlivě zdůvod-
ňují rozdíly mezi jednotlivými sociálními
typy experimentu a poprvé v historii
problému velmi konkrétně ukazují mož-
nosti jeho využití v sociálních vztazích.

Na tento úspěšný pokus klasifikace so-
ciálního experimentu navazují v sovětské
sociologii další práce. Nejrozsáhlejší a
svým způsobem vyčerpávající a originální
typologii experimentu přináší citované
dílo A. P. Kuprijana [Kuprijan 1971 : 130
až 133].

Kuprijan navrhuje dělení podle těchto
kritérií:

1. *Podle specifiky výzkumného úkolu,*
jenž byl vytyčen v sociálním experimentu.

Zde autor rozlišuje experimenty a) v *oboru vědy* a b) *experimenty spojené s řešením bezprostředních společenských procesů* (praktické).

2. *Podle povahy struktur sociálního experimentu jako činnosti v čase.* Sem jsou zařazeny a) *projektivní experimenty*, směřující od přítomnosti k budoucnosti. Ty se mohou členit podle povahy impulsu nebo hypotetické příčiny, kterou zavádí experimentátor. Projektivní experimenty jsou tedy aktivní, nebo pasivní (přirozené); b) *kvazi experimenty*, směřující od časového bodu v minulosti k přítomnosti.

3. *Podle povahy experimentální situace*, tzn. podle specifika postavení či okolí, v jehož rámci a podmínkách se sociální experiment provádí. K této skupině patří dvě velké skupiny experimentů: a) *polní*, jejichž organizace a provedení se uskutečňuje za situace příznačné pro průběh zkoumaného sociálního procesu v jeho obvyklé situaci, b) *laboratorní*. K laboratorním experimentům patří všechny experimenty, které se neprovádějí v situaci, jež bývá obvyklá pro průběh zkoumaného sociálního procesu, ale v situaci zvlášť připravené.

4. *Podle povahy logické struktury důkazu hypotézy* lze vymezit a) *paralelní experimenty* – prokázání hypotézy se opírá o srovnání stavu dvou skupin nebo dvou řad skupin. Oddělená existence experimentální a kontrolní skupiny se předpokládá; b) *posloupné experimenty*, v jejichž struktuře nejsou kontrolní skupiny – ověřování hypotézy se opírá o srovnání výsledků měření v téže experimentální skupině, podle principu „před“ a „po“, tzn. před uvedením určité hypotetické příčiny a poté, kdy už mohla ovlivnit výzkumný projekt.

5. *Podle charakteru zkoumaných objektů.* Kupřijím sem řadí experimenty ekonomické, pedagogické, sociálně psychologické a další. Předmětem zkoumání je fungování a vývoj sociálních jevů té které sféry činnosti.

Nelze samozřejmě předpokládat, že by tato, svým způsobem vyčerpávající typologie sociálního experimentu mohla být konečnou. Je však takovou verzí, k níž se budou muset vracet všichni, kteří se v budoucnu pokusí o její rozšíření, zpřes-

nění či jinou úpravu. Typologie sociálního experimentu by si zasloužila mnohem hlubší a podrobnější analýzu uvedených, případně dalších stanovisek. To je však více, než dovoluje rámec této stati.

Na základě mnoha pokusů, při realizaci desítek a stovek různých experimentálních šetření, v kritickém ocenění, dialektickým přehodnocení výsledků buržoazní sociologické produkce se zejména sovětské sociologii podařilo postihnout specifiku sociologického experimentu jako významné obecné metody zkoumání, vymezit místo jednotlivých elementů struktury sociálního experimentu a v postižení jednotlivých jeho typů ukázat, jaké jsou možnosti experimentálního poznání.

Sovětská sociologové vidí specifickou vlastnost experimentálních výzkumů obecné sociologie „... ve studiu struktury sociálního systému vůbec, nikoli ve zkoumání specifické struktury určité skupiny, ve studiu mechanismu chování vůbec, nikoli daného účelového chování, ve zkoumání mechanismu formování hodnocení a názorů vůbec, a nikoli hodnocení a názorů na jakékoliv určené otázky“ [Ryvkina - Vinokur 1968 : 137-8].

Specifikum experimentálních výzkumů v oborových (úsekových, speciálních) sociologických disciplínách je pak „... ve výzkumu takových specifických sfér sociální reality, jakými jsou materiální výroba, spotřeba statků a služeb různého druhu, vědecká práce, vzdělání, řízení, atd.“ [Ryvkina - Vinokur 1968 : 139].

Experimentálně je možno ověřovat zejména vliv různých specifických a nespecifických faktorů na chování a činnosti sociálních skupin. (Např. vlivy pracovního zařazení, vzdělání, hodnotového systému, velikosti rodiny, rozsahu volného času atd.) Jde o závislosti, které jsou podrobně analyzovány takovými obory, jako je například sociologie práce, sociologie vzdělání, sociologie řízení, sociologie rodiny apod. Právě tady dnes sovětská sociologie disponuje bohatými a pečlivě analyzovanými zkušenostmi.

V tomto přístupu je pak sociologický experiment vymezen jako „... takový druh sociálního experimentu, který se používá při studiu sociálních skupin jakožto více-

faktorových systémů, zvláště při studiu závislosti aspektů činnosti a chování, jež jsou pro určitou skupinu specifické a nespecifické, a dále pro zkoumání obecně sociálních závislostí, které jsou příznačné pro některé sociální systémy (skupiny) bez ohledu na jejich specifičnost.“

„Vnější projev specifičnosti sociálního experimentu je ve srovnání s jinými druhy sociálních experimentů to, že jeho předmětem mohou být jakékoli sociální skupiny, ať již výrobní či vědecké kolektivy, skupiny spotřebitelů statků a služeb různého druhu, skupiny ustavené podle různých hodnotových orientací, skupiny rozlišené podle svého rodinného postavení, atd.“ [Ryvkina - Vinokur 1968 : 145].

Přestože od období, kdy byl experiment jako metoda sociálního výzkumu kategoricky odmítán, uplynula teprve historicky krátká doba, jsou dnes nejen obecně uznávány možnosti této metody poznání, ale i soustavně propracovávány principy jejího efektivního využití.

Úspěchy dosažené v rozpracování meritorně teoretických a metodologických otázek nejsou náhodné. Odpovídají nejen možnostem a podmínkám, v nichž se dnes rozvíjí marxistická sociologie, ale především současným a perspektivním potřebám socialistické společnosti.

Možnosti uplatnění sociologického experimentu bychom neměli glorifikovat. Tato obecná metoda sociálního výzkumu má své nemalé klady a přednosti, má však i své slabiny.

Experiment jako významný element řízení se ve svém zaměření na vědomé působení ve sféře společenských vztahů stává synonymem účinné, aktivní a účelné přetvářející činnosti.

Experiment jako specifický element sociálního poznání umožňuje prostřednictvím ověřování hypotéz, při kontrole stavu objektu, jenž se mění ve vlivu faktorů, které jsou řízeny experimentátorem, poznat, změřit a zhodnotit existenci nebo neexistenci příslušných souvislostí zkoumaných jevů.

V marxistické sociologii je oprávněně připomínán význam, který má v experimentu aktivní zásah experimentátora,

směřující nejen k poznání daného, ale i k jeho přeměně.

Experiment je tedy počáteční fází čehosi nového, je určitou zkouškou, která spočívá v záměrném a aktivním působení na některou z podmínek, jež určují kvalitu či kvantitu zkoumaného jevu, ověřením hypotézy, nepotvrzeného soudu. V hypotéze vyslovujeme soudy, abychom je v experimentu zkoumali tím, že posoudíme vliv těch faktorů, které měníme, upravujeme.

Zatímco experiment má aktivní důsledky, cosi jím měníme, upravujeme, nově utváříme, přizpůsobujeme, v hypotéze vyslovujeme určitý názor, v němž předpokládáme jistý stav po změně některých skutečností [Rychtařík 1968 : 37–45].

Mezi největší přednosti této metody zkoumání patří možnost volit, kdy, kde a jak proběhne zkoumaný proces. To usnadňuje jak jeho přípravu, tak i registrování všech vzniklých změn. Stává se to důležité zvláště tam, kde sledujeme jevy, které jsou ve svém pohybu značně rychlé a stávajícími technikami výzkumu je můžeme zaznamenat jenom za předpokladu, že jejich registrování bude předem připraveno.

Experimentálně proměnná je faktorem, o jehož intenzitě a kvalitě vlivu rozhoduje experimentátor. Sociolog tedy rozhoduje o tom, kolik proměnných a jaké proměnné budou do zkoumaného procesu nasazeny a které z kauzálních příčin budou vyvolány k životu.

Obecně můžeme vliv experimentálně proměnné naznačit schématem 2.

Schéma 2

A I	_____ faktor vlivu _____	A II
	(experimentálně proměnná)	
A I'	_____	A I'

Do tohoto schématu si pod AI můžeme dosadit skupinu (skupiny), která bývá objektem experimentu (experimentální skupina). Pod AI' skupinu (skupiny), která byla kontrolním objektem experimentu (kontrolní skupina). Pod AII můžeme dosadit experimentem změněný objekt.

Podle schématu je vše až příliš jednoduché a jasné. Praktický experiment však přináší mnohé komplikace, především ko-

lem experimentálně proměnných. Nejedna obtíž je například spojena s přesným měřením situace experimentem změněného objektu.

V aplikaci sociálního experimentu se však projevují i některá slabá místa. V experimentu bereme v úvahu jen jeden nebo několik málo vztahů vznikajících mezi faktorem (faktory) vlivu a zkoumaným objektem. Do procesu sociálního pohybu však zasahují i další proměnné, které musí být abstrahovány. V experimentu tedy nutně dochází k určitému zjednodušení souvislostí, k redukci podmiňujících příčin. Proto rozsáhlejší a validnější poznatky můžeme zajistit jen větším počtem pokusů.

Jsou tu však i jiné problémy. Počet zkoumaných skutečností je omezen možnostmi experimentátora. Nejde totiž jen o to, aby nové jevy byly vyvolány k životu, ale experimentátor je musí poznat, zaznamenat, vyhodnotit. A to nebývá snadné. Tyto skutečnosti, kromě jiného, omezují množství našich pokusů, které nebývají natolik reprezentativní, abychom jejich výsledky mohli hned a bezprostředně uplatnit v praxi.

To nejsou jediné důvody, proč bychom si měli připomínat slabiny experimentu. Jsme povinni hledat cesty, jak se těmto slabinám vyhýbat a jak je zmírňovat. A nejen to. Měli bychom zdokonalovat stávající a rozvíjet nové experimentální postupy.

Skutečnost, že experiment se rozvíjí na empirické úrovni poznání, nemá nic společného s plochým empirismem a prakticismem. Pod empirickou úroveň rozumíme „... proces získávání poznatků, které jsou výsledkem přímé operace s objektem nebo s jeho náhradou. Výsledky takové přímé operace, které jsou vyjádřeny v jazyku dané vědy, jsou vědeckými fakty. Získávání takových výsledků plní základní poznávací funkci empirického výzkumu, jehož variantou je experiment. V tomto smyslu má všechny atributy, které jsou vlastní empirickému výzkumu..." [Ryvčina - Vinokur 1968 : 36].

Poznatky z umělé vytvářených situací musíme zobecňovat jen velmi uvážlivě, protože jakákoli neadekvátnost má velmi

blízko k různým projevům avanturismu, vědecké neodpovědnosti, politického hazardu atd.

Společenské vztahy představují opravdu velmi jemné předivo, které každý hrubý a neuvážený zásah může značně poškodit a narušit. Pseudoexperimentální realizace například některých ekonomických opatření může mít, jak jsme toho byli nejednou svědky v druhé polovině šedesátých let, značně destruktivní politické, ideologické a psychologické důsledky.

Experiment je ve společenské oblasti nejen možný, ale v přísně vymezených podmínkách i nutný. Je jednou z cest, jak socialistická společnost překonává hranice živelného vývoje. „Dokud společenský vývoj probíhal živelně, pak nemohlo být řeči o společenském pokusu. Naproti tomu v socialistické a komunistické společnosti, kde lidé v podstatě kontrolují podmínky své existence, je možný sociální experiment. Ovšem i zde je přece jenom sféra pokusu omezena" [Ruml 1962 : 239].

Možnosti použití a využití experimentu ve společenských vědách bychom tedy neměli ani glorifikovat, ani zatracovat. Vše závisí na podmínkách, místě a času, jinak řečeno na konkrétně historickém přístupu ke skutečnosti.

Bylo by zajímavé sociologicky se zabývat otázkou, kde jsou příčiny, že se často v sociologii — a nejen v sociologii — pohybujeme od jedné krajnosti ke druhé. Byla období, kdy mnozí vůči experimentu ve společenských vědách projevovali skeptický, někdy i úplně nihilistický poměr. Bylo to zrovna tak bláhové, jako kdybychom chtěli metodu experimentu posadit na Olymp společenského poznání a vyžadovat pro ni úctu, jež patřila bohům, kteří vládli z tohoto strmého vrchu na pomezí Thesálie a Makedonie.

Řešení mnoha obtížných problémů výstavby socialismu je spojeno se zdokonalováním systému řízení, s hledáním optimálních variant a nejschůdnějších cest společenských přeměn. Proces výstavby socialismu je nelehkým zápasem, v němž má své místo experimentální ověřování, které je jednou z nezbytných metod zdokonalování celé soustavy našeho společenského mechanismu. V tomto zápase se spo-

jují exaktní úvahy, chladný rozum s vnitřním zaujetím, s osobně angažovaným přístupem, s touhou a nadějemi, že posuneme společenské poznání vpřed a přispějeme k progresivní změně tohoto světa.

V. I. Lenin doporučoval, abychom místo často neplodných teoretických sporů, odtržených od praktických zkušeností, v praxi ověřovali různé možnosti, nové způsoby, abychom organizovali experimenty. Ti, kdož chtějí zvítězit nad kapitalismem, musejí mít „... dost vytrvalosti k vyzkoušení set a tisíců nových metod, způsobů a prostředků boje, aby pak mohli nalézt nejvhodnější z nich [Lenin 1955 : 420].

Těm, kteří jsou hodni toho nazývat se marxisty, nikdy nechyběl smysl pro nové a jiné. Spojme tento smysl pro nové s vytrvalostí vyzkoušet nové metody, způsoby a prostředky poznání a s odvahou sociologicky experimentovat. Bez této vytrvalosti a odvahy se totiž požadavek smyslu pro nové stává holou proklamací, kterou bezduše vypouštíme z úst tehdy, když se to hodí. Odmítáme experiment, který by byl „pokusem jen tak“, ale jsme pro experiment, který bude založen na důkladné teoretické analýze daného problému. Při naplnění všech parametrů vědeckého poznání bude nejen respektovat konkrétně historické podmínky společenské situace, ale bude do nich aktivně vstupovat jako specifický element sociálního poznání, jako element sociálního řízení a změny.

Literatura

- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuažnaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- Dodd, S. C.: *Social Relations in the Near East*. New York 1940.
- Glezerman, G.: *O zakonach obščestvennogo razvitiija*. Moskva, Gospolitizdat 1960.
- Greenwood, E.: *Experimental Sociology. A Study in Method*. New York 1947.
- Greenwood, E.: *Das Experiment in der Soziologie*. In: *Beobachtung und Experiment in der Sozialforschung*. Köln 1956.
- Chapin, F. S.: *Experiment Design in Sociological Research*. New York 1947.
- Chapin, F. S.: *Das Experiment in der Forschung*. In: *Beobachtung und Experiment in der Sozialforschung*. Köln 1956.
- Jadov, V. A.: *Metodologija i procedury sociologičeskich issledovanij*. Tartu 1968.
- Jakuševskij, I.: *Naučnyj eksperiment kak for-*

- ma praktiki*. Rostovskij universitet. Rostov 1957.
- Karavajev, G. K.: *Osobennosti obščestvennogo poznaniija i logika naučnogo issledovanija*. Leningrad, izdat. LGU 1965.
- Kohout, J. a kol.: *Sociologie a psychologie v hospodářské praxi*. Praha, NPL 1966.
- Kohout, J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1967.
- Kon, I.: *Filosofskij idéalizm i krizis buržuažnoj istoričeskoj mysli*. Moskva, Socekiz 1959.
- Kuprijan, A. P.: *Metodologičeskije problemy socialnogo eksperimenta*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1971.
- Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. Spisy 29. Praha, SNPL 1955.
- Matula, J.: *K problematice malých skupin v armádní instituci*. Nepublikovaná disertační práce. Bratislava 1974.
- Ruml, V.: *Základní otázky filosofie logického pozitivismu*. Praha, Academia 1962.
- Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968.
- Ryvkina, R. V. - Vinokur, A. V.: *Socialnyj eksperiment*. Novosibirsk, Nauka 1968.
- Řezníček, J. a kol.: *Vědecká organizace řídicí práce*. Praha 1970.
- Sivokoň, P.: *O proischoždenii i filosofskom značení estěstvennonaučnogo eksperimenta*. Moskva, MGU 1962.
- Szostkiewicz, S.: *Sociologický výskum. Procedúry a techniky*. Bratislava, VPL 1965.
- Zbandut, G.: *O svoeobrazii poznaniija obščestvennych javlenij*. Filosofskije nauki 1959, No. 3.

Резюме

Рыхтаржик К.: Эксперимент в социологии

Идея экспериментальных исследований имеет свою историю. С «классической формой» социологического эксперимента, т. е. с созданием контрольных и экспериментальных групп, мы встречаемся в двадцатые и тридцатые годы нашего века. К наиболее значительным экспериментальным исследованиям того времени принадлежат опыты Эльтона Майо, вошедшие в социологическую мысль под названием Гавтхорнского эксперимента.

Новые результаты экспериментальных исследований в области межчеловеческих отношений приветствовала, в частности, промышленная социология. Открытие неформальной организации и развитие и совершенствование принципов управления людьми было призвано преодолеть «эру классовой борьбы». Не снижая познавательную ценность этих экспериментов, мы не можем не отметить, что буржуазная социология оставила на всем комплексе вопросов теоретической и методологической проблематики эксперимента свой однозначный идейный отпечаток.

Важным вкладом в проблематику применения социального эксперимента была дискуссия, широко развертывающаяся во второй половине

60-х гг. в СССР, и монографические работы Р. В. Рывкины, А. В. Винокура и А. П. Куприяна. Советская социология постепенно разработала существенные теоретические и методологические вопросы эксперимента.

Важным вопросом фундаментальной теории социологического эксперимента стала его типология. Из числа буржуазных авторов, попытавшихся в теоретическом анализе провести типологическую систематизацию социологического эксперимента, можно привести, в частности, Ф. С. Шамина и Э. Гринвуда. Авторам марксистов здесь представляют прежде всего советские социологи. В особенности А. П. Куприян приносит в определенной степени исчерпывающую и оригинальную типологию, к которой неизбежно будут обращаться все, кто в будущем попытаются расширить и уточнить ее.

Успехи, достигнутые в разработке основных теоретических и методологических вопросов социологического эксперимента не только отвечают возможностям и условиям, в которых в настоящее время развивается марксистская социология, и — прежде всего — современным и перспективным потребностям социалистического общества.

Эксперимент, как важный элемент управления, направленный на обеспечение сознательного воздействия в сфере общественных отношений, становится синонимом эффективной, активной и целесообразной преобразующей деятельности. Он является начальным этапом чего-то нового, определенным опытом, сущность которого состоит в сознательном и активном воздействии на одно из условий, определяющих качество, или количество исследуемого явления.

К важнейшим преимуществам данного метода принадлежит возможность выбора времени, места и способа осуществления исследуемого процесса. Это облегчает как его подготовку, так и регистрацию всех возникших изменений. Это важно особенно там, где мы занимаемся исследованием явлений, развивающихся со значительной скоростью, и где при наличии существующих техник исследований, их можно охватить лишь при условии, что регистрация была заранее подготовлена.

В применении эксперимента проявляются и некоторые слабые места. В эксперименте мы принимаем во внимание лишь одно или несколько соотношений, возникающих между фактором (факторами) влияния и исследуемым объектом. Однако, в процесс социального развития вступают и другие переменные величины, от которых приходится абстрагироваться. Таким образом, в эксперименте неизбежно имеет место определенное упрощение взаимосвязей, ограничение числа определяющих причин.

Мы отрицаем эксперимент «просто так», наоборот, мы — за эксперимент, основанный на основательном теоретическо-методологическом анализе данной проблемы. Такой эксперимент, отвечающий всем требованиям марксистско-ленинского познания, учитывающий

конкретно-исторические условия общественного положения, активно включается в эти условия, в качестве элемента социального познания, в качестве элемента социального управления и преобразований.

Summary

Rychtařík K.: Experiment in Sociology

The idea of experimental research has its own history. In the twenties and thirties of our century we meet with the „classical form“ of sociological experiment — i.e. with the formation of controlling and experimental groups. One of the most significant experimental investigations of this period are Elton Mayo's experiments that have entered into the consciousness of sociologists as the Hawthorn experiment.

New experimental research findings in the area of interhuman relations have been welcomed especially by industrial sociology. It was expected that the discovery of informal organization and the development and improvement of the principles of controlling people would bring the „era of class struggle“ to an end. Without reducing the cognitive value of these researches, it cannot be overlooked that bourgeois sociology has endowed the whole complex of theoretical and methodological problems relating to the experiment with its own unambiguous ideal content.

Important impulses to solving problems connected with the application of the social experiment came from a discussion which was widely developed in the USSR in the second half of the sixties, as well as from monographs by R. V. Ryvkina, A. V. Vinokur and A. P. Kupriyan. Step by step, the soviet sociology has been elaborating the meritoriously theoretical and methodological problem area of the experiment.

One of the most relevant problems of the meritorious theory of the sociological experiment is its typology. From the bourgeois authors who, in their theoretical analysis, have attempted to work out a typological systematization of the sociological experiment, particularly F. S. Chapin and E. Greenwood may be referred to. Marxist authors working in this area are represented especially by soviet sociology. It is, in particular, A. P. Kupriyan who has presented an exhausting and original typology that will necessarily supply the reference frame for all future attempts at its further elaboration, at making it more precise.

The success gained in elaborating the meritoriously theoretical and methodological issues of the sociological experiment is in keeping not only with the possibilities and conditions under which Marxist sociology is at present developing but primarily with the contemporary and perspective needs of the socialist society.

As an important element of management, the experiment, being oriented to a conscious operation in the area of social relations, is becoming a synonym of the effective, active and purposeful transforming activity. It is an initial phase of something new, it is a sort of test which consists in intentionally and actively affecting some of the conditions determining the quality or quantity of the phenomenon under examination.

The possibility of choosing when, where and how the examined process is to take place belongs to the most significant advantages of this method. This facilitates both the preparation of the process and the registration of the changes arising. It is particularly important wherever the phenomena under examination are in rapid motion, and consequently can be recorded with the help of existing research techniques only under the condition that their registration is prearranged.

The application of the experiment also re-

veals some weak points. In the experiment, only one or very few relations arising between the factor (factors) of influence and the object under examination are taken into account. There are, however, also further variables intervening in the process of social motion: these must be abstracted. Hence it follows that, in the experiment, we necessarily meet with a certain simplification of contexts, with a reduction of conditioning causes.

We refuse the experiment as „an experiment at random“ but are in favour of the experiment based on a thoroughgoing theoretical and methodological analysis of the given problem. If all parameters of Marxist-Leninist cognition are fulfilled and if the concrete historical conditions of the social situation are respected, such an experiment actively enters into these conditions as a specific element of social knowledge, as an element of social management and change.